

Imre László

Az ember tragédiája és a 21. század

Inspiráló, ámde „veszélyes” is az ótestamentumi keretszínnek által körülölelt „emberiségtörténet”-et bonyolult elméleti képlettel dinamizáló remekművet a 20-21. század konkrétumaival hozni kapcsolatba, amiképpen például a két világháború közti Németországban színre vitt *Tragédia* falanszter-színét cirillbetűs feliratok révén azonosították a szovjet Oroszországgal, vagy amiképpen az úrjelenet komolyan vehetőségét is gazdagíthatta az úrhajózás valósága. Annak idején, az 1950-es évek első felében annak is híre járt, hogy megjelent, sőt lelkesen tapsolt a *Tragédia* nemzeti színházi bemutatóján Rákosi Mátyás pártfőttkár, másnap viszont telefonon betiltotta a mű további játszását, mert túlságosan is meggyőzőnek találta a Madách mű „klerikális” alap gondolatát. Ámde sem az olvasó, sem a színházi „befogadó” asszociációit nem lehet betiltani, ahogy az *Isteni Színjáték* vagy a *Faust* „aktualizálása” sem vulgarizálja, hanem ráismerésekkel gazdagítja, dúsíthatja a szöveget.

Az ismeretes, hogy a mű első megjelenésének idején, s általában is az 1860-as években a „küzdj és bízva bízzál” üzenetét a legtöbben az 1849-ben katonailag legyőzött és diktatórikus eszközökkel elnyomott magyarságnak szóló biztatás gyanánt olvasták. S aligha vonható kétségbe, hogy Madáchot nagyon is ihlethette a kivégzések, bebörtönzések útján megalázott nemzet erkölcsi kitartásának sok-sok megnyilvánulása. Bár azt már nem érthette meg, hogy a Deák Ferenc példájával, sőt útmutatásával a 48-as alapon történő kiegyezés győzedelmesen és erkölcsi-érzelmi szilárdság jegyében vezetett eredményre, miután a Béctől független, sőt a vele szembe forduló Magyarország kétséges életképességét fenyegető módon mutatta meg az 1848-ban a magyarságra támadó horvát, román stb. felkelés. Ennélfogva tehát talán megalapozott kísérlet lehet a mű (szükségképpen) folyton módosuló jelentésének „röpke” [s kétségtelenül kockázatos] áttekintése, hiszen az *Isteni Színjátéktól* a *Faustig* sok halhatatlan remekmű mai „értése” egyáltalán nem lehet mentes mindattól, amilyen új és új gondolkodástörténeti, etikai, politikai stb. fordulatok folytan módosul valamely időtálló remekmű olvasási horizontja.

A 21. század elején a deklaráltan diktatórikus politikai modellek mellett szabad választások eltérő típusú ún. demokráciái is léteznek. Ez utóbbiak esetében is működhetnek bizonyos manipulatív tényezők olyan módon, ahogy azt az athéni színben Madách Miltiádész bukásával meggyőzően mutatja be. A ma olvasója tehát olyan „kettős” perspektívával láthatja az egyeduralmi és a „demokratikus” uralmi rendszer csődjét, ami valóban elvezethet [s el is vezet!] egyfajta kiábránduláshoz, a csalódottság csődjéhez. [Különösen sokat beszélnek, írnak a fiatalság politikai közömbösségéről.] A *Tragédiában* a római színbeli cinikus életélvezés is lehet válasz, vagy [hogy magunk is az újságírói nyelv közhelyeinek a közelébe kerüljünk] a távolmaradás.

A „tömeg” és a kiváló egyén [a „nagyember”] ellentéte kézenfekvő a mű egészében. Kepler vagy Danton körül értékfogékony [a tanítvány], vagy példaadó

mellékszereplők [az életének eldobásával hűségét bizonyító tiszt] jelennek meg. A „hőskultusz” – természetesen – nem származási vagy „vagyon” kiválóságon alapul, hiszen az „alacsony” származásból zseniális tudóssá emelkedő Kepler „nagyember”, akárcsak az ügyvédből politikai vezérré emelkedő Danton, miközben Rudolf császár, vagy a londoni dúsgazdag üzletemberek a „tömeg” nivóján álló és élő figurák. Más kérdés, hogy a *Tragédiában* a nagy eszméket a „nagyember” teremti, aki megtalálja és kimondja a nagy fordulatokat hozó eszméket, amelyeket a tömeg [az átlagember] tönkre tesz. Ismeretes, hogy az 1960–1970-es évek nyugat-európai baloldali gondolkodói szerint nem a marxizmus elméletében volt a csőd oka, hanem abban a körülményben, hogy egy viszonylag fejletlen államban, Oroszországban, és egyre alkalmatlanabb személyi vezetők irányításával bizonyult kudarcnak, aminek „megváltó” erejében a 20. század végén is hittek neves baloldali személyiségek világszerte. Madách szervezett osztályokat nemigen láthatott hazánkban. Tartósan csak korteskedő, olykor kétes elemektől irányított bocskoros nemességet, majd a szabadságharc idején és után haramia nemzetiiségi tömegeket. [Ismeretes módon leánytestvérét és családját bestialis módon gyilkolták meg román felkelők.] Tudott a hazáért harcoló szabadsághősökről is, akik felismerték a kor parancsait, de a lázadó indulatokban félrevezetett és fékezhetetlen bestialitásról is. A 20. és 21. század olvasói [bizton állíthatjuk!] differenciált megközelítést tanulhatnak Madách művéből a „nagyember” és a „tömeg” olykor szabályozhatatlan értékteremtése és értékpusztítása dolgában.

Az sem vonható kétségbe, hogy a mű főalakjainak jelentése, sugalmazó ereje is minden korban új és új perspektívához juttat, hogy minden újabb kor olvasója adott lehetőségek alapján azonosulhasson bizonyos személyiségjegyekkel. Ádám a férfi jellemvonásait sokszínűségében mutatja fel. Büszkesége és bátorsága karakterológiai szempontból nyújt inspirációt, könnyen lelkesedése, majd kiábrándulása, kockáztató kedve és csüggedései, mindig új célt találó nyugtalansága minden kor higgadt analizésére ösztönzi. Mintha még arra is rászorulna a jelen és a jövő embere, hogy bizonyos értékkereső magatartással mindig találja meg az esélyt az intellektuális és emocionális változásra, sőt változtatásra. A csüggedt és perspektívátlan [olykor éppen jóléti] állapotok folytonos meghaladása a mindennapok szintjén is az erkölcsi erőfeszítés, helytállás igenlésével teheti értelmessé, sőt hasznossá, s nem utolsósorban vonzóvá az emberi törekvéseket. Mintha ahhoz adna „municiót” Madách szövege, hogy nincs, nem lehet annyi csüggesztő és kilátástalan körülmény, melyre nem lehetne megbízható érték tudat birtokában sikerrel reagálni. Még az is megerősíthet törekvéseinkben, ha belátjuk, hogy rászorulunk a „Mindenható” támogatására, ami fellelhető az isteni-erkölcsi világtrend működésében, illetve metafizikai csonkaságunk másik feloldása, a nő jelentette érzelmi, biológiai, sőt metafizikai támasz révén. Ne feledjük, hogy a 15. színben az Angyalok Kara által javallt megoldásra Éva fogékonyabb, mint Ádám:

Szabadon bűn és erény közt
Választhatni mily nagy eszme,
S tudni mégis, hogy felettünk
Pajzsul áll Isten kegyelme.

Éva erre úgy reagál, hogy érti ezt a dalt, Ádám azonban csak „gyanítja”. Tehát (s ebben több költészettel, mint tisztázott metafizikai erővel) Éva anyasága teljesíti be az életadó és élethez kötő emberi és isteni teljességet. Bármiféle szociális, biológiai útkeresés jelenthet ma és holnap előre nem látható veszélyeket, sőt katasztrófákat, melyekre vonatkozóan a befejező jelenet sugallatai alighanem mindvégig szolgálnak instrukciókat. Lehet, hogy a *Tragédia* olvasóinak ma még nem is sejthető problémákkal kell szembetalálkoznuk, ámde a 15. szín egyszerre isteni-metafizikai-biológiai megoldása konkrét tennivalókra sarkallhat a távoli jövőben is.

Minden bizonnyal sok-sok idő múltán is ott fog szerepelni az antropológiai, a pszichológiai (s az irodalmi) illusztrációkra irányuló gondolkodói útkeresés útvesztőiben Jung elmélete, mely szerint a velünk született tudattalanban szereplő archetípusok között meghatározó az anyaélmény, a nőélmény. Többen Goethe-analógiát láttak *Az ember tragédiájában* ez ügyben. Goethe ugyanis kimondva-kimondatlanul már-már ontológiai törvényszerűséget látott érvényesülni abban, hogy a „primitív” nőhöz való vonzódása meghatározó maradt, amennyiben szellemi célkitűzései mellett valami belső egyensúlyérzéktől vezetettve valamiféle édeni természetességre vágyott, amit a nőben találhatott meg. Nos, a 20. század elementáris erővel vallotta a nő egyenjogúságát és egyenrangúságát, s emellett talán kevesebb szó esett (esik!) speciális funkcióiról, értékeiről. Több Madách-kutató (Barta Jánostól Horváth Károlyig) helyezett hangsúlyt arra, hogy Madách a nő pótolhatatlan szerepét milyen mértékben emelte ki. Hadd idézzünk egy Madáchtól alkatban és irodalmi fejlődésképben is eltérő nagy írónkat, aki valami hasonló módon nyilatkozott a nőről: „Én Istenem, ami komoly bajom volt életemben, asszonyoknak köszönhetem, vagy talán mégsem így volt? Akárhogy volt, milyen jó, hogy vannak! Nem, egyáltalán nem azért, hanem azért, hogy ember formában mégis egészen mások, mint a férfi, örök remény, hogy mégis visszük talán valamire. Ha Isten egyszer megbocsát az emberi fajnak, miattuk fog megbocsátani – könyörögj értünk, Mária.” [Karinthy Frigyes: *Utazás a koponyám körül*] Korunkban a férfival egyenrangú, a férfiak teljesítményét mindenben kiegyenlíteni és pótolni képes lényt keresünk a nőben. Háttha *Az ember tragédiája* olvasása ezen behelyettesítő és egyenrangúsító méltánylás helyett a nő igazi értékeinek és nélkülözhetetlenségének felismeréséhez, méltó megbecsüléséhez nyújthat ösztönzést.

Igaz, a műben Éva többnyire csak élettárs, és nem „küzdőtárs”, s ha ez utóbbi, akkor ennek megkapjuk pozitív megtestesülését Athénben a honleány Luciában, s a visszataszító változatot a párizsi „nőtigris”-ben, aki egy éjszakát igényelne Dantontól. Sajátos, inkább karakterológiai, mint filozófiai vagy antropológiai koncepció gyanánt Ádám majdnem önmagát, önmaga visszhangját szereti Évában már az Édenben. A fáraó haszontalan csecsebecsét lát benne, ám sokkal többhöz jut általa, mert ő tanítja meg a rabszolgák sorsát, jajgatását érzékelni, ahogy ő segíti felismeréshez Ádámot Bizáncban, Prágában, de a Falanszterben és az eszkimó világban is.

Aktualitását a jövőben sem veszítheti el Lucifer figurája sem, hiszen örökérvényű képviselője a jót szándéka ellenére is ösztönző tagadásnak. Feltehetően bármiféle új filozófiai, vallási stb. körülmények között is, ahogy egykor Prométheusz, Káinnak, Mephistónak is mindig megvolt – és meg is maradhat – a tagadás, a lázadás inspiráló, s végső soron elengedhetetlen szerepe egy magasabb rendű Isten–ember viszonylathoz való eljutásban. Megvolt, megvan ez a keleti vallásokban is, valami

hasonló aztán a 18–19. századi világmagyarázatokban, pl. Hegelnél, aki szerint olyan tagadás ez, amely bár egyoldalú, de az értelem sátánjaként ma és a továbbiakban is élesztője a többre-jobbra törésnek. A leginkább mindennapi döntéshelyzetektől a végső stádiumig kifogyhatatlan elem ez a gondolkodásban. Nélkülözhetetlen a ma, s a holnap Madách-olvasói számára.

Az ember tragédiája tehát a 19. század dilemmáiból születik meg, de jó okunk van hinni abban, hogy a 21., sőt a további századokban is mellőzhetetlen marad az emberiség történetének vizsgálata és értékelése, tehát a mű nem veszíthet aktualitásától. Többen rámutattak, hogy a 15. színben elsősorban az örök emberi kérdésekre kapunk választ, ami egyszerre hordozza az erkölcsi autonómia felemelő igenlését, s az Úr rendelte kegyelem birtokában az átlagember számára is előírhatja a küzdelem és bizakodás parancsát, a transzcendens erővel kapcsolatot tartó életkedvet.

Máté Zsuzsanna

Az ember tragédiájáról eszmetörténeti és filozófiai szempontból

„A bölcsélet csupán költészete
Azoknak, mikről még nincsen fogalmunk.
S egyéb tanok közt ez legjámborabb még.
Mert csak magában múlat csendesen”
(Madách Imre: *Az ember tragédiája*)

Madách Imre fő művének, *Az ember tragédiája* című drámai költeményének a kulturális emlékezetben való megmaradása egyedülálló. Barta János szavaival: „Vitathatatlan, hogy a *Tragédia* nemzeti kultúránk kincse, azzá lett annak ellenére, hogy nem hibátlan remekmű [...]. Belenőtt a közösség gondolatvilágába: nemzedékek élményei és emlékei tapadnak hozzá, mert megtanított kérdezni, létünk nagy problémáival küszködni, kételkedni, és végül mégis – hinni.”¹ Egyúttal a magyar irodalom leginkább vitatott („himnusz vagy ócsárlás volt rendszerint”²), igen terjedelmes mennyiségű esszéisztikus és kommentáló, irodalomtörténeti és filológiai szakirodalommal bíró műve. Százhatvan éve tartó, szinte folytonos jelenlőségát³ és generációkon átívelő

1 Barta János, *Madách = Madách-tanulmányok*, szerk. Horváth Károly, Akadémiai, Budapest, 1978, 15.

2 Németh G. Béla, *Két korszak határán [Madách évfordulójára]* = Uő, *Hosszmeteszetek és keresztmeteszetek*, Szépirodalmi, Budapest, 1987, 94.

3 E folyamatos jelenlőséget egyetlen alkalommal szakították meg ideológiai okokból: a Magyar Kommunista Párt 1948-tól 1955-ig betöltötte színházi előadasként, illetve 1954-ig nem jelenhetett meg új kiadásban sem, Lukács György és Révai József ideológiai kritikájának következményeképpen. Lásd erről Koltai Tamás, *Az ember tragédiája a színpadon [1933-1968]*, Kelenföld Kiadó, Budapest, 1990, 185–215.